

Verschenen in: *MedJCW* 28 (2005), p. 48-60.

Balsemiek!

Olipodrigo over voedsel bij Elisabeth Wolff en anderen

Andre Hanou

De editoren van *Onbreekbare Burgerharten* hebben mij, ter gelegenheid van het verschijnen hiervan op 27 november 2004, gevraagd iets te zeggen over de zogeheten suikerbrodenoorlog.¹ Dit bij monde van de heer Peter Altena, als een andere Hendrik van Arkel gespecialiseerd in arglistige en suikerzoete voorstellen. Ik zal daar niet echt op ingaan maar wel naar aanleiding van die suikercontroverse, enkele observaties doen die verband houden met zoetigheden en andere eetbare zaken bij Wolff en Deken, en ook bij anderen. Dat leidt tot andere opmerkingen over literaire en historische genres die aanwijsbaar zijn op basis van een gedifferentieerd culinair vlagvertoon in de tot zo'n genre of subgenre behorende titels. Het betreft slechts voorlopige opmerkingen. Van een wezenlijk proef-ondervindelijk onderzoek is al helemaal geen sprake.

---

¹ Recent is er namelijk een piepklein polemiekje ontstaan over wat precies die 'suikerbroden' waren die bij Wolff en Deken in beslag werden genomen, tijdens hun verblijf in het Trévoux van de Franse revolutie. Kort het volgende daarover. Kees 't Hart heeft in zijn roman *Ter Navolging* beschreven hoe Wolff en Deken door de revolutionaire jakobijnse politie met een huisbezoek werden vereerd. Reden: de dames hadden vijf suikerbroden in huis. Kees 't Hart, zoals anderen vóór hem, vond dit gebeuren nogal zielig: waarom de dames van hun levensmiddelen beroofd? Hij dacht aan echte broden; graanbroden zal ik maar zeggen. In een voor het overige prijzende recensie (*MedJCW* 27 (2004) 54-55) was ik met betrekking tot dit detail wat ironisch: het ging natuurlijk niet om gewone broden, maar om die suiker-eenheden die men broden noemde. Voor het begrip van de lezer: dat zijn een soort conische piramides (ongeveer zo hoog als een rechtopstaand brood), geheel uit suiker bestaande. Geen voedingswaar dus, maar genotswaar. *Dure* genotswaar, doorgaans van koloniale herkomst – vandaar de jakobijnse achterdocht. Hierop riposteerde 't Hart (*MedJCW* 27 (2004) 105-106). Op basis van gedegen archiefonderzoek kwam hij tevoorschijn met een vracht van en pracht aan archivalische gegevens. In Trévoux, zo bleek, waren talloze vergaderingen aan die suikerbroden besteed, en de in beslag genomen waar was onder de bevolking verdeeld. Ik denk dat hij niet geheel begrepen had waar het mij eigenlijk om te doen was geweest. In ieder geval boden zijn gegevens alleen maar meer bewijs voor mijn op basis van ouderwetse filologie geuite veronderstelling dat men wel degelijk moest denken aan *suikerbroden*, dus de moeite van al dat vergaderen en verdelen waard; anders moest men het verzamelde jakobijnendom van Trévoux van collectieve waanzin verdenken. Dat legde ik daarom nóg maar eens uit (*MedJCW* 27 (2004) 106-108). Hierna verschenen in de *Politique Afleider*, de digitale nieuwsbrief die de uitgave van *Onbreekbare Burgerharten* voorbereidde, nog hiermee verband houdende medelingen van Anton Bossers en Pim van Oostrum (*De Politique Afleider* 2004 no. 2). Bossers had een prachtig citaat uit Weyerman gevonden, dat demonstreerde hoezeer die conische suikerbroden bruikbaar waren voor een verrukkelijk seksistische Campo-metaforiek. Weyerman schreef over een joodse vorst (lees: Nederlandse bankier of koopman) die er een serail aan jonge hoenders op nahield, wier "rollende hemelglooben gekerkert in een Haagsch ryglyf" neerwaarts vielen bij het uitkleden, "gelyk als een paar omgekeerde suikerbroden". Het is duidelijk dat reeds in die dagen Haagse ondersteunende maatregelen faalden.

Van Oostrum wees op de contacten van Wolff/Deken met de suikerraffinadeur Jan Everard Grave (deze stuurde Wolff ook feitelijk wel es een "Zuikertoren", zo viel het mij op in zijn brieven (*Briefwisseling*, ed. P.J. Buijnsters, 346). Grave was echter al in 1780 overleden. Van Oostrum vroeg zich daarom af wie er later in aanmerking zou kunnen komen om de dames in Frankrijk van suikerbroden te voorzien; en zag een geschikte kandidaat in de Rotterdamse suikerraffinadeur Gerrit van der Pot, die al in 1787 naar Frankrijk gevlucht was. Haar opmerkingen gaan eigenlijk uit van de veronderstelling dat Wolff/Deken vanuit de Republiek bevoorraad werden; zij het misschien met behulp van (Nederlandse) intermediairen in Frankrijk. Dat idee is zo gek niet. Het wordt bewaarheid in geval van een andere nogal dure smaak: theedrinken. Vanuit datzelfde Trévoux immers vragen zij hun vriendje Nissen om echte Hollandse thee (*Briefwisseling*, ed. P.J. Buijnsters, 563). De passage is overigens wat onduidelijk; maar ik krijg de indruk dat de dames Franse thee niet te drinken vonden. Nu, over thee zou heel wat mee te delen zijn. Dat dronken zij duidelijk in grote hoeveelheden.

*

Naar aanleiding van de Hartiaanse roman-suikerbroden nestelde zich hoe dan ook een hardnekkige maar nogal triviale vraag in mijn hoofd: wat *deden* de dames toch, met die reusachtige voorraad suiker? Deden ze dat in hun thee? Dat zou kunnen. Of was er een andere, bredere verklaring mogelijk: waren zij gewoon zoetekauwen? Snoeplustigaards? Lekkerbekjes? Hoe stonden zij trouwens in het algemeen tegenover voedsel?

Dit ongebruikelijke onderwerp leek mij voor vandaag wel geschikt; te meer omdat het hier bijeen zijnde gezelschap zich waarschijnlijk dagelijks bekneeld voelt tussen de boulimieuze regelgeving van onze samenleving en de moeilijke taak niet zelf ten prooi te vallen aan de nieuwste volksziekte: obesitas.

Na het stellen van mijn vragen schoot mij onmiddellijk iets anders te binnen: het feit dat de schrijfsters in de titel van hun meest bekende roman, en natuurlijk tevens in de naam van de hoofdpersoon, een voedsel-element verwerkt hebben. Ik doel natuurlijk op (de) Sara Burgerhart. Zoals iedereen weet geeft Sara's achternaam, haar *speaking name*, allereerst aan dat we in haar een vrouw moeten zien die staat voor de gemiddelde vrouw, en burger, met diens bijbehorende problemen van maatschappelijke en individuele moraal. Anders gezegd, de naam verwijst naar de morele ruggengraat van Nederland.² Zo men wil kan men in die naam tevens een verwijzing zien naar de vaderlandse stamvader, de Bataaf Julius Civilis, want bij Vondel heet Civilis: Burgerhart.³ Maar het is denkkelijk nauwelijks bekend dat *burgerhart* tevens de naam is van een veel gegeten vis. Burgerhart is de benaming voor zowel binnen (onder de pannen) als buiten gedroogde Zuiderzeeharing.⁴ Pim van Oostrum heeft dit verband al gelegd in een artikel uit 1976, waarin zij een passage uit *De Speelwagen* van 1951 citeerde. Daarin is sprake van het verleden waarin de gewone man vanaf de kar een emmer haring kocht om te verwerken tot burgerhart.⁵ Ik kon niet ontdekken wanneer de term burgerhart al in gebruik is, maar ik neem aan dat zij oud is; en dan zullen de zo met Noord-Holland vertrouwde schrijfsters daarvan zeker geweten hebben.⁶

Met andere woorden: als het toen en nu niet zo plebejisch geklonken zou hebben, hadden de schrijfsters Sara ook wel eens Katrien Erwtensoepp, of beter nog Mien Haring kunnen noemen. Maar bij 'Burgerhart' konden allerlei verschillende betekenissen tegelijkertijd blijven meeklinken; betekenissen die alle verwezen naar de vaderlandse trots van verleden en heden. De haring-bijsmaak verwijst dan uiteraard naar een gezond republikeins burger ('Haring in het land? Dokter aan de kant!'). Trouwens, zonder haring is de geschiedenis van ons vaderland niet denkbaar. Zonder haring en wittebrood geen Leids ontzet, zonder Leids ontzet geen begin van de natie.⁷ Ik moet aan dit alles toevoegen dat blijkens diverse titels uit de jaren '80 van deze eeuw 'Burgerhart' wel meer functioneerde als benaming voor burgers die zich met het algemeen welzijn bezighielden.⁸

² De laatste editie zegt slechts: "Het kost niet veel moeite in te zien, waarom de schrijfsters aan deze zelfbewuste Amsterdamse koopmansdochter de naam Burgerhart hebben toegedacht": E. Bekker-Wed. Ds. Wolff, en A. Deken, *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart [...] uitgegeven [...] door P.J. Buijnsters*. Den Haag 1980, I, 55.

³ Vondel, ed. Wereldbibliotheek, bijv. 945; het WNT geeft deze betekenis ook bij andere schrijvers. Zie ook M. Spies, 'Verbeeldingen van vrijheid: David en Moses, Burgerhart en Bato, Brutus en Cato'. In: *De zeventiende eeuw* 10 (1994), 141-158.

⁴ W.A. Braasem, *Bezoek bij Betje. Een museum in de Beemster. Tweede druk*. 's-Gravenhage 1984, 23. Met dank aan Myriam Everard.

⁵ Wa. R.D. van Oostrum, 'Sara's eerste kraambed: Enkele opmerkingen over tijd en ruimte in *Sara Burgerhart* (1782) II'. In: *Spektator* 3 (1975/76) 529-543. Bedoelde passage: 529.

⁶ Het begrip is overigens niet in het WNT te vinden.

⁷ Zonder het ronselen van al die zeelui uit de 'kleine visserij' waren al onze fameuze zeeslagen niet mogelijk geweest. – Van vis gesproken: de achttiende-eeuwers waren veel meer gesteld op vis dan men wel denkt. Wie wel eens de rekeningen gezien heeft van die uitjes die in gilde-archieven en dergelijke, bestempeld worden als "een visje gaan eten", is daar niet verbaasd over. Blijkbaar is ook stokvis een lekkernij: althans, dat leid ik af uit het in Buijnsters' biografie meegedeelde (331), dat in Dekens *Iets voor Ouderen en Kinderen* (1804) de gulzige lekkerbek Jan louter stokvis voorgeschoteld krijgt, net zo lang tot hij van veelvraat weer mens wordt.

⁸ Vergelijk: *De Leydsche burgerhart en resoluten samenspreker* (1784); *Samenspraak tusschen de Vryheid en Burgerhart* (1784); *De gedachten van het Patriottisch Gezelschap te Alkmaar, onder de zinspreuk "Het*

Wolff en Deken versmaden trouwens allesbehalve een visje op zijn tijd. Er zijn passages waarin zij wijzen op de haring als volksvoedsel van de Hollanders.⁹

*

Maar - ik moet terug naar suiker en verwante zaken in de biografie. Mijn voorlopig onderzoekje strandde zeer snel. Suiker speelt geen echt grote rol in werk of leven. Suiker heeft een zekere didactische functie. Mietje schrijft in *Geschrift eener bejaarde vrouw* in verband met haar kindsheid: "Speelgoed van geringe waarde en poppen hielden mij bezig: men gaf mij eenvoudig, dus gezond voedsel; ik kende even weinig maagbedervende snoeperijen, als de kina; gaf men mij een stukje suiker, dan was ik het gelukkigste kind van de waereld."¹⁰ En later zegt de dan dertienjarige Mietje, na een verhaal van haar vader over de slechte positie van de slaven: "Nu, vader, ik zou wel willen aanneemen, om nooit meer een stukje suiker te eeten, zo ik daar door deeze arme menschen konde bevrijden".¹¹ Daarmee wijst zij op de koloniale herkomst van die suiker. Dat is natuurlijk precies één van de redenen waarom de jacobijnen van Trévoux huiszoeking deden bij de twee vrouwen.¹²

Verder zijn er in de briefwisseling nuttige wenken te vinden; zoals de vermaning

Is uw Vriend van zuiker, eet Hem niet op.¹³

Ook dat wijst op een zekere zelfbeheersing, waarbij ik het aan de lezer overlaat te oordelen of die zelfbeheersing ligt op het terrein van de voeding, dan wel de erotiek. Maar met die opmerking houdt het wel op, wat suiker betreft.¹⁴ Geen achttiende-eeuws Suikerfeest dus.¹⁵

burgerhart, aan deugd verpand [...] (1785); Bespiegeling der vrije burgerstaat [...] opgedragen aan [...] Vroomaard Burgerhart, getrouw voorstander der Batavische vrijheid [...] (ca. 1785).

⁹ In een wat duistere passage in de *Briefwisseling* heet het (636) in 1800, in een brief van Deken aan Coosje Huet-Busken: dat het paar liever bepaalde zaken eet en drinkt "dan de puik, puik welke onze dierbaare Geloofsgenooten, onze Engelsche Broeders, immer, uit tedre bezorgdheid voor de Maagen, Hunner dierbaare kinderen de Americaanen, in de diepte der zee stortede, met het liflyk oogmerk, om de Haaring, die de Hollanders zoude vangen, van Hun te overvloedig Sout te ontlasten en voor ons een gezont voedsel te doen worden, oneindig aangenaamer, dan immer de Keizer van China zelve, na een hartige Maaltyd van Reist verkwikte."

¹⁰ Eerste deel, Den Haag 1802, 35.

¹¹ Eerste deel, 239.

¹² Opmerkelijk: het voorwoord van dit werk is gedateerd Trevoux 1794.

¹³ *Briefwisseling*, 650.

¹⁴ In de inleidende dichtregels van Wolffs *Proeve over de opvoeding, aan de Nederlandsche moeders. Inleiding van H.C. de Wolf*. Amsterdam 1997, 33 lijkt met weemoed gekeken te worden naar het geringe gebruik van suiker of suikergoed in de goede oude tijd:

Toen wat Thee, wat Melk, wat Suiker,
Met een stukje Peperkoek
Ons genoeg waar tot het houden
van een deftig Kraambezoek.

Dit oud-Hollandse vermaan lijkt ingegeven door het vertoon van weelde bij het begin van een mogelijke kraamperiode, blijkend uit titels als *Verklaring van een suikeren huwelijgstempel, door den bruidegom gemaakt [...] en op zynen trouwdag [...] den gasten vertoont*. Z.p. [1730]. Voor thuis te maken lekkernijen met veel suiker, zie bijvoorbeeld *t'Zaamen-spraaken, tussen een mevrouw, banket-bakker en confiturier [...]* Derden druk. Amsterdam 1759. In de catalogus van het antiquariaat Van der Steur *Gelegenheidsgedichten*, Haarlem 2004, treft men een gedicht *Tafel-sieraad* aan, vervaardigd bij het gouden huwelijk op 28 juni 1758 van Gerrit Hooff en Hester Hinlopen te Amsterdam, waarbij de aantekening: "De prent toont een soort huwelijgstempel van suikerwerk [...]. Het suikerwerkstuk was tien voet lang, drie voet breed, en zeven voet hoog. Toen het stuk op tafel werd gezet "weergalmd de lucht van algemeen gejuich", zowel van de bruilofsgasten als van toeschouwers buiten het Herenlogement. Het kunstwerk werd niet direct opgegeten, maar stond dagen na het feest nog ter bezichtiging bij de confiturier Kok."

¹⁵ Ter compensatie één suiker-anecdote uit Franciscus Lievens Kersteman, *Gedenkwaardige levens-beschryving van den waereldberoemden Johan Christophorus Ludeman* [1785], 7-8: "Een andermaal gebeurde het, dat zommige baldadige Scholieren, waar onder *Ludeman* door de verheventheid van zyn vernuft uitstraalde, en om

*

Dit wil niet zeggen dat de vriendinnen in het algemeen een heremitaire instelling hebben op het punt van spijs en drank. Integendeel, zij weten te genieten van het vette der aarde. Wolff krijgt uit Zeeland toegestuurd een “mandje met zeeuwsche vrugten en chocolaad”.¹⁶ Zij schrijft dat de geestigheid der zotten is als “slegts een borl jenever met zoete koek” – een combinatie die wij in onze tijd ons nauwelijks kunnen voorstellen zonder te gruwen.¹⁷ Zij vraagt om Weesper moppen,¹⁸ en is blij met vanuit Amsterdam toegestuurde kreeft.¹⁹ Wolff stuurt naar een kennis een trommel met spouwers, blijkbaar Zaanse beschuitbollen met anijs,²⁰ kookt bierenbroodje (bierpap met brood) voor een zwangere vriendin,²¹ eet en drinkt in Friesland “sterke Coffy, dikke rom [...] Tafelblaatjes vol met eeten (geen koek met boter te vergeeten”,²² krijgt hertenpastei van vrienden.²³ Verder weten we natuurlijk het een en ander van de bekende kalfskoppartij in 1801, waarop de vriendinnen zich duidelijk verheugden.²⁴ Wijn komt regelmatig voor, maar Betje toont zich beslist niet afkerig van “een goede slok vaderlandsche morgendrank, een glaasje klinkklaare Genever”.²⁵

U zult mogelijk zeggen: dit alles wijst vooral op een nogal oud-Hollandse smaak. U heeft gelijk. De schrijfsters lijken weinig gesteld op buitenlandse liflafjes, of op dure waar (suiker!). Een uitzondering moet misschien gemaakt worden voor die reeds genoemde chocolade, die Betjes vader haar wel meer toestuurt,²⁶ maar waarvan niet altijd duidelijk is of dit onze chocolade is, of iets waarvan de chocoladedrank gemaakt wordt en die nogal duur was, zoals we bijvoorbeeld uit de geschriften van Casanova weten.²⁷ Betje drinkt ook chocolade bij Grave thuis; dus zij hield er bepaald wel van.

---

dat hy de voornaamste rol in de fieltkraam speelde, ook meest altyd het spit voor zyne Medemakkeren afbyten moest, by afwezenheid van den *Rector* besloten te smullen van één Gastmaal het welk zy wisten, dat door een Dame van rang in de stad één avond gegeven, en door een beroemt Kok toebereid wierd; Om tot hun oogmerk te geraken, wierd'er tusschen hen eerst een loting gedaan, en ingevolge het lot, kreeg *Ludeman* tot zyn taak het gebrad, als het 't huis gebragt wierd, af te zetten¹⁵, daar in ondersteunt zynde door één der kostgangeren zoo onverzaacht en vondryk in Boevestukken als hy: Inmiddels dat vier andere zyner vertrouwelingen te beurt was gevallen om de konfituurtaarten, en allerlei verschillende soorten van gebakken die by één Zuikerbakker besteld waren te kapen. Alhoewel ieder in deze grote onderneming zig mannelyk van zyne plicht kweet, mislukte de aanslag genoegzaam in beide opzichten; want behalven dat de twee Zuikerbakkers knegten, die de mande met het Zuikergebak, Banket en Konfituren droegen, met hunne lange messen de vier Latynsche Jongens op de vlucht dreven, zoo was de vrypostige *Johan Christophorus* nog ongelukkiger in zyne aanranding: Nademaal hy de Dienstmaagd, die het gebrad 't huis bragt, ongeveer 25 schreden van de woning van de Dame, de braadpan met geweld willende afnemen, deze hem de pan, het gebrade vleesch, en de heetkokende saus, zo trefvelyk over zyn lyf en klederen wierp, dat hy hem deerlyk brande, en genoodzaakt was al schreeuwende het hazepad te kiezen, schoon zyn Makker ondanks dit ongeluk de vluchtheid van geest behield, om het stuk gebrad van de straat op te rapen, daar mede weg te lopen, en na het in het School afgewassen en opgewarmd te hebben, met zyne overige Partygangers optepeuzelen. Dog vermits de jonge *Ludeman* hem niet alleen zodanig gebrand had dat zyn hairen moesten afgesneden worden, en 'er één Chirurgy ter genezing aan te pas kwam, maar boven dien, van wegen de Dame nadrukkelyke klachten over die verregaande geweldadigheid aan den *Rector* gedaan wierden, kregen de zes schuldige Jongelingen ieder 25 Bullepees s[ ]agen tot straf, wordende *Ludeman* als den Aanvoerder van dit onvermakelyk Gastmaal dievery, buiten dien scherpelyk verboden binnen de eerste zes weken na zyn genezing uit te gaan, of zig op straat te vertonen.”

¹⁶ *Briefwisseling*, 146.

¹⁷ *Briefwisseling*, 160.

¹⁸ *Briefwisseling*, 198.

¹⁹ *Briefwisseling*, 200-201.

²⁰ *Briefwisseling*, 520.

²¹ *Briefwisseling*, 517.

²² *Briefwisseling*, 563

²³ *Briefwisseling*, 584-585.

²⁴ *Briefwisseling*, 647 vv.

²⁵ *Briefwisseling*, 335.

²⁶ *Briefwisseling*, 300.

²⁷ In strijd daarmee overigens lijkt het door “Het naaimeisje” opgemerkte, in de *Economische liedjes* (ed. Johan van Nieuwenhuizen (1963), 31):

Grietje, want zo is de naam

Het valt trouwens op dat de meest gebruikte term met 'smaak'-associaties, voor zaken die de schrijfsters bevallen, is: *balsemiek*. Het komt regelmatig voor,²⁸ en lijkt hun achttiende-eeuwse equivalent voor het 'mieters' uit Voskuils *Bureau* of Frida Vogels' *De harde kern*. Met 'balsemiek' benoemen zij alles wat naar hun smaak is of wat goed voelt: een hapje, een kusje, het weer.

Nu is het vermoedelijk zó dat althans Betjes constitutie nauwelijks bestand geweest zou zijn tegen grote hoeveelheden kaviaar en champagne, of tegen suikergoed. We lezen herhaaldelijk dat zij een erg fijn zenuwgestel heeft, een tamelijk zwakke constitutie die sterk reageert op zelfs kleine veranderingen in het weer; op geuren, en nog andere dingen. "Ik ben niets dan een Barometer door mijn aandoenlyk lichaam", schrijft zij.²⁹ Er is herhaaldelijk sprake van haar zwakke maag.³⁰ Zij drinkt dan wat wijn met "geroost brood". Haar arts Ruperus uit 1768 meldt dat zij een "matige levenswijze" heeft.³¹ Zij neemt af en toe quina in (in haar laatste levensjaren: laudanum en opium).

Merkwaardig is dat wanneer Betje er fysiek slecht aan toe is, zij juist dan beslist schrokkerig wordt. Zo bericht Aagje aan vriend Hendrik Vollenhoven in 1801, dat Betje alleen zoete wijn mocht wegens haar toestand, maar dat zij tóch van de door een andere vriend present gedane vijftig oesters, er 's avonds maar liefst 44 had opgegeten, met een glas goede wijn erbij. Daarna had zij geslapen zoals zij in geen vier weken gedaan had.³² Iets soortgelijks was gebeurd toen zij nog in Den Rijk woonden en Betje tijdens een logeerpartij in Amsterdam een "ijselijke zenuwziekte" kreeg. Toen Betje dokter Everwijn vroeg of zij dan wel grauwe erwten mocht eten en de dokter oordeelde dat zij *alles* mocht eten, at Betje onmiddellijk

sterk gebrade, meer dan gekookte, Graauwe Erwten, met Rundvleesch. Het bekoemd Haar heerlijk en van dien tijd herstelt zij.

Aagje komt later nog eens terug op dat wonderbaarlijke geschrans van de zieke en op dat herstel.³³ In dit kader moet ik ook vermelden dat in Trévoux al Betjes lichamelijke klachten verdwenen en zij tien pond aankwam - totdat zij ineens reumatische pijnen kreeg.³⁴ Het lijkt me dat voor dit hele complex zaken een moderne medische verklaring gewenst is.

*

Laat ik het biografische tot het nu meegedeelde beperkt houden. Een heel andere en nieuwe vraag zou kunnen zijn: wat doen onze schrijfsters in hun hele werk met voedingsmiddelen, etenswaar? Dat zou men kunnen beschouwen als een belangrijke kwestie, want in de door de twee vrouwen "voor den Meridiaan des Huisselijken levens"³⁵ geschreven romans moet immers gedrag en karakter van de personages duidelijk gemaakt worden, niet alleen door gedrag en taalregister, maar ook door de kleding en door talrijke andere gewone dingen. Gebeurt dat ook door middel van voedsel, etenswaar?

van mijn naaivrouw, had gesproken

van dan chocola te koken:

o, wat is die vrouw bekwaam!

In die *Liedjes* worden ook (46) een aantal gerechten genoemd die "De oude keukenmeid" dient klaar te maken.

²⁸ Bijvoorbeeld *Briefwisseling*, 303, 317, 344, 508, 641. Zie ook H.J. Vieu-Kuik, *Het gebruik van Franse woorden door Wolff en Deken [...] Deel II [...]*. Arnhem z.j., 154-155.

²⁹ *Briefwisseling*, 555. Die barometer-idee ook: 665.

³⁰ Bijvoorbeeld *Briefwisseling*, 616.

³¹ *Briefwisseling*, 112.

³² *Briefwisseling*, 663.

³³ *Briefwisseling*, 683.

³⁴ *Briefwisseling*, 684.

³⁵ *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* [a.w.], 109.

Uiteraard moet ik mij bij dit leesonderzoek beperkingen opleggen, gezien het enorme corpus teksten. Er zou beslist meer dan één congres belegd kunnen worden over dit onderwerp (waarom trouwens niet, in de toekomst?).³⁶

Laat ik beginnen met twee duidelijke voorbeelden. Ik kan kort zijn over de denklijk meest bekende smulpapen: de fijnen, in de *Sara Burgerhart*. In de elfde brief beschrijft Sara hoe het eraan toe gaat wanneer broeder Benjamin haar tante komt opzoeken. Sara moet dunne pannenkoekjes, flensjes, voor hem bakken, maar krijgt zelf slechts “twee schepjes groente, met een slenter kout vleesch van 's daags te voren”. De religieuze goeroe likt “met duim en vinger de boter van de *robe de chambre* eener Cottelette” en zo voorts. De fijnen genieten van gebak en van “verkwikkingjes”, en hebben zeer oudtestamentisch een “deel vol vettigheid” ontvangen.³⁷ Het is overduidelijk dat dit alles bedoeld is om het valse karakter van deze personen aan te tonen. Even helder is het, wanneer de schrijfsters in deze roman het eetgedrag beschrijven van een eenvoudig en eerlijk Rotterdams burger, wanneer de uit het beschaafde Amsterdam afkomstige Anna Willis bij hem in zijn stad op bezoek komt. Deze burger Uitval woont op een Rotterdams bovenhuis. Hij begint met de blijkbaar ook toen al gebruikelijke praatjes over Rotterdam als haven. Wanneer eten ter sprake komt, vaart hij uit over (Amsterdamse?) likkepotjes – zeg maar: liflafjes – en deelt mee een braaf stuk ossenvlees te prefereren, met eens stout glas baai toe. Tijdens de daarop volgende gesprekken worden voortdurend grote bladen met confituren, gebak, soezen aangesleept. De zwaarlijvige huisvrouw doet voortdurend grote scheppen suiker in de thee, of men dat wenst of niet. Dan moet er ook nog eens gegeten worden.

In 't midden [van de tafel] stondt een smokent stuk Hamburger Ossensrib, van een dertig pond, denk ik. Daarbij was een Ham, een Kalfskop, een Varkensrib, en een gestoofde Kabbeljauw. De groenten waren niet minder talryk of voedzaam; zodat aan ons familiair soupetje zouden een douzijn of twee Mofen hun genoeg hebben kunnen krygen.³⁸

U begrijpt: in de optiek van Wolff en Deken is het lichtelijk te voorzien dat Rotterdam in de toekomst belangrijker zal worden door zijn container-, dan door zijn luchthaven.

*

Maar laat ik eens zien of we in het oeuvre niet iets kunnen vinden op dit terrein dat, als we methodologisch niet al te moeilijk doen, ons een blik gunt op de opvattingen van de schrijfsters zelf of op die zaken die wellicht iets met hun eigen leven vandoen hebben.

Zoals u allen weet is het thema van de *Historie van Mejuffrouw Cornelia Wildschut* de slechte opvoeding en de gevolgen daarvan. We zouden dus wel opmerkingen mogen verwachten over het onbeheerste gedrag van een verwend meisje inclusief haar eetgewoontes. Nu blijken dergelijke verwachtingen niet altijd helemaal uit te komen. Voorbeeld: vóórdat men maar iets van Keetjes leven leert, worden we al geïnformeerd over dat van de verleider Hendrik van Arkel. Wie denkt hier vanzelfsprekend geconfronteerd te worden met een lichtmisselijke bonvivant die zich na het verlaten van de salon der Wildschuts regelrecht begeeft naar kroeg, speelhuis of vijfsterrenrestaurant, komt bedrogen uit. Hendrik vindt dit soort lieden maar niets. Die mensen spelen met hun gezondheid, informeert hij zijn atheïstische zus. Hijzelf drinkt wijn noch likeurs, “water is mijn levensbalsem, en matiger man zat nooit aan een heerlijk toegerichte tafel”.³⁹ Er is dus tenminste één reden waarom wij hem dan ook straks, bij zijn einde, zijn bekering moeten gunnen en zijn hoop op een Laatste Kurort.

³⁶ Al was het slechts om te demonstreren dat ons volk tenminste sinds het einde van de achttiende eeuw het standpunt is gaan huldigen dat er eerst gewerkt, daarna pas gegeten moet gaan worden. “Die perzik gaf mijn vader mij, / Om dat ik vlijtig leer” laat Van Alphen het jongetje zeggen (*Kleine gedigten voor kinderen*, ed. Buijnsters. Amsterdam 1998, 17). Diens idee dat pruimen er onmogelijk kunnen hangen om zomaar geplukt te worden, is welbekend. De *Brave Hendrik* (1810) van Anslin houdt zich voornamelijk bezig met snoep, appels en wat dies meer zij.

³⁷ *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* [a.w.], 481-482.

³⁸ *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* [a.w.], 241-244.

³⁹ *Historie van Mejuffrouw Cornelia Wildschut I* (1793), 66-67. Merkwaardig is Van Arkels aan Fielding ontleende beeld waarin hij zijn mening uitdrukt over de eigenliefde die volgens hem de enige drijfveer is die mensen verschillend maakt: “De menschlijke natuur is dezelfde schotel, de saucen alleen maaken er enig onderscheid in” (67-68). – Overigens leiden de ongodisten bij Wolff/Deken zelden een onmatig leven. Ook Jambres, in de *Historie van Willem Leevend*, is karig op het punt van eten en drinken.

Cornelia (Keetje) is echter als klein kind inderdaad al door een haast letterlijk suikeren opvoeding bedorven geweest. Wij krijgen daarover te horen wanneer al tamelijk vroeg in de roman Keetjes jeugdvriendin Petronella Aalders herinneringen ophaalt aan haar jeugd en die van Keetje. Het gezin Aalders, uit een geringer burgerlijke stand, had duidelijk andere normen dan de Wildschuts. Petronella mocht van haar mama nooit een brokje snoep kopen, kreeg van een desert niets dan een “onnozele krakeling, of een paar amandelen” – maar jij Keetje: weet je nog wel? jij had en mocht alles; je “kreeg zo veel lekkers, als gij maar wildet”; je mocht slapen zo lang als je wou “en dan krijgt gij allerlei gebakjens en chocolade er nog bij”. *Mijn ontbijt*, zegt Petronella om de tegenstelling aan te scherpen, bestond slechts uit

een glaasje water en melk, en een goed stuk brood, met wat kers of zo, na dat de tijd meêbragt.⁴⁰

Kortom, Cornelia is bedorven, weet niets meer te waarderen. Het verbaast ons natuurlijk dan ook niet dat zij aan Petronella schrijft dat zij haar “chocolaad [drinkt] met warm brood, dat mij ook al tegenstaat”, en dat zij “aan tafel wat [zit] te kieskaauwen, en het ene bord na het andere aan mijn knecht [geeft]”.⁴¹ Datzelfde gedrag van verveling blijkt uit het feit dat zij meer dan één keer per dag een nieuwe garderobe nodig heeft⁴² (dat zal wat langer geduurd hebben dan het hedendaagse verwisselen van spijkerbroek en Nikes). Dat kieskaauwen op duur voedsel is natuurlijk bedoeld om aan te geven dat Cornelia niet in staat is op een ander, hoger niveau eenvoudig maar echt belangrijk, geestelijk voedsel aan te raken of te verteren. Zij heeft de aard van haar moeder, die in staat is ondanks het bankroet van haar man duizend gulden uit te geven “aan ys en sieraadjen voor het desert”.⁴³ Cornelia zit tevens op één lijn met haar slechte verleidster, de burgemeestersvrouw Christina Lenting, die gewend is “een groot dinée en souper” te geven voor de gehele regering van haar woonplaats en voor enigen van de omliggende adel.⁴⁴ Dat alles is, moeten wij de bedoeling van de roman geloven, onvaderlands, ‘Frans’ gedrag. Het leidt tot ellende en tot een leven zonder zin, dat een slecht einde zal krijgen. Om een levenswijsheid met een culinaire basis van de schrijfsters te citeren:

die een zotternij bakt moet haar opeeten.⁴⁵

Daartegenover wordt in het *Geschrift eener bejaarde vrouw* een heel andere lijn uitgezet wat eetgedrag betreft. Het gaat in dit werk vooral om een ideale opvoeding van de Nederlandse vrouw en burgeres, waarbij misschien ook wel hier en daar iets uit de reële autobiografie van Wolff en Deken meespeelt. Het is het bekende achttiende-eeuwse beschavingsoffensief waar het driftleven ook op het in dit artikel besproken punt gereguleerd wordt. De gewenste vaderlander, ook uit het verleden, wordt hierbij betrokken. Wanneer Mietje begint met de beschrijving van haar opvoeding, begint zij met een schets van haar voorouders en gaat daartoe allereerst terug naar de Middeleeuwen, zo rond 1340. Dat waren uiteraard brave lieden, maar zij konden, als echte middeleeuwen, de zon wel in het water zien schijnen: voorvader Joris Simons Soen vindt het leuk om een middagje te gaan dobbelen met de abt van Middelburg en hij weet dat de geestelijkheid niet op een houtje moet bijten. Hij begint daarom jaarlijks een minderbroederklooster⁴⁶ met “ettelijke vaten stockvisch, honderd koeie kéezen, twaalf zakken wijteboonen”.⁴⁷ Wanneer later de rond 1700 levende grootvader beschreven wordt, een

⁴⁰ A.w., 78-79. Een vergelijkbaar ontbijt, “met versch gemolken melk en beschuit; koffij of thee was er niet te vinden” geniet de degelijk familie Stamhorst: *Historie van Mejuffrouw Cornelia Wildschut V* (1796), 82.

⁴¹ *Historie van Mejuffrouw Cornelia Wildschut III* (1793), 273-274.

⁴² *Historie van Mejuffrouw Cornelia Wildschut III* (1793), 266

⁴³ *Historie van Mejuffrouw Cornelia Wildschut IV* (1796), 139; vgl. ook 269.

⁴⁴ *Historie van Mejuffrouw Cornelia Wildschut II* (1793), 281.

⁴⁵ *Historie van Mejuffrouw Cornelia Wildschut III* (1793), 57.

⁴⁶ Het is duidelijk deze, meer sociaal ingestelde orde die de sympathie van Wolff heeft: in de *Onveranderlyke Santhorstsche Geloofsbedydenis* zijn zij de inwoners van het vrijzinnigen-klooster.

⁴⁷ *Geschrift eener bejaarde vrouw I* (1802), 2.

Noordhollander in goeden doen die het nooit nodig vond de wereld verder te bezichtigen dan Petten en Alkmaar, wordt diens karakter getypeerd door zijn eetgewoonten:

Hierom at hij nog altoos aan eenen grooten ovalen tafel, was de voorraad der spijzen groot en voedzaam, werd alles opgedischt in tinnen schootels, om de randen met peterselie belegd, of met zout, suiker of beschuit bestrooid, at hij van fijne delfsche borden, stondt de zwaare zilveren bierkan aan zijne regterhand, bestond het dissert, jaar uit jaar in, uit boter, veelerleie kaas, inlandsche vruchten, en wormer beschuitjes. Men dronk onder den maaltijd niet meer wijn dan om de spijs te besproeijen; en indien grootvader eens een klein verheugingje nam, was dit nooit dan op familie-maaltijden.⁴⁸

Men hóort de echo van het welbekende rapport van de Engelse ambassadeur aan zijn regering: dat hij tot zijn verbazing gezien had, dat de leden van de Staten-Generaal van die merkwaardige Republiek van ons, op weg naar Den Haag, uit hun schuit stegen om lekker in het gras zittend hun brood met kaas op te eten...

Het is duidelijk dat de uit een dergelijke familie voorkomende Mietje, anders dan Cornelia Wildschut, verhinderd wordt zich een gedrag aan te wennen waarin zij zich te buiten kan gaan aan chocolaatjes en suiker, en voorspelbaar een last voor de maatschappij zal worden. Wanneer de vijfjarige Mietje een appel vindt die wormstekig en zuur is, laat haar moeder haar die appel rustig opeten; om, wanneer Mietje geschrokken is van de bittere smaak van die vrucht, haar de les te geven dat Mietjes moeder beter kan bepalen welk eten goed voor haar is.⁴⁹ Zo vervolgt de opvoeding.⁵⁰ Alles met mate, met beheersing, is de richtlijn. Maar dat wordt altijd zodanig ingericht dat Mietje ervaart en begrijpt waarom dat nodig is. Wanneer zij twaalf jaar is en voor het eerst meemag naar de schouwburg, en dus te zien zal krijgen hoe voorname lieden zich daar te buiten gaan aan luxe, krijgt zij meteen een les mee over wat schadelijk en overbodig is:

Er zijn zo wel kunstvermaaken als kunstbehoeftens. Zoude men niet altoos een roos boven een diamant verkiezen, zo men ons niet geleerd had, dat een diamant zeldzaamer is, en meer kost? en *daarom* ook verkiezelijker is dan een bloem, die in alle hoven bloeit. De jonge lieden beminnen, uit hun aart, melk, room, goed brood en vrugten, en waarom? De rede is zeer natuurlijk! dan zijn onze smaakdeelen nog vol veerkragt, niet verstompt, niet geschroeid door te sterk prikkelende spijzen of dranken. Voor hun heeft eenvoudig voedzel alles, wat den smaak streelt. Wat doet men nu? men leert, en dat wel eens met walging, de jonge lieden oesters en een weinigje aangestooken wildbraad eeten. Wat, bid ik u, is afgrijzeliaker voor den smaak en het gezigt dan Cavejar? Wij leeren die echter eeten, en als wij zien, dat volwassen menschen daar een lekker beetje van maaken, dan denken wij, da wij ongelijk heben. Komt hier nu hoogmoed bij; eeten onze *eerste lieden* Cavejar, ô dan is het onze eer te na, niet mede te doen. Eerst eeten wij grillend, en naderhand met drift. Hoe veele vlaschbaarden leeren tabak rooken, onder het braaken en het bijten in zuure appelen, en dat om ook iets in de jongens Collegies te beduiden.⁵¹

En om haar een ander milieu te leren kennen dan Mietje als gevolg van schouwburgbezoek 'normaal' zou kunnen gaan vinden, neemt moeder Mietje mee naar arme lieden, waar zij leert hoezeer daar met ontzag aangekeken wordt tegen een gift van gewoon *brood*.⁵²

*

Het zijn goede lessen geweest. Wanneer Mietje als volwassen schrijfster haar memoires optekent, heet het

Morgen ogtent sta ik ten vijf uren op; en als ik mijn melk met beschuit genuttigd heb, als mijne hoenders en kuikens bezorgd zijn, en ik den tuin eens heb doorgepampeld, gaâ ik deezen vervolgen.⁵³

⁴⁸ *Geschrift eener bejaarde vrouw* I (1802), 11.

⁴⁹ *Geschrift eener bejaarde vrouw* I (1802), 42.

⁵⁰ Interessant is een passage waarin Mietje in een brief aan haar vader – zij is dan acht jaar – beschrijft welke herinneringen zij heeft aan het bakken van oblietjes, en aan een broederpannetje: *Geschrift eener bejaarde vrouw* I (1802), 175.

⁵¹ *Geschrift eener bejaarde vrouw* I (1802), 237-238.

⁵² *Geschrift eener bejaarde vrouw* I (1802), 242-243.

Of dit een echo is uit het leven van de schrijfsters zelf, durf ik niet te zeggen.

*

Tenslotte nog enkele zeer voorlopige opmerkingen over het nut van de studie van voedsel of maaltijd, in de letteren van onze Verlichting.

Allereerst iets over het fenomeen dat de nomenclatuur van literaire *genres* vrij vaak te maken heeft met de aard en vorm van het literaire gerecht dat opgediend wordt. Een titel waarin het begrip *spijs* voorkomt, zal niet zelden voorafgaan aan een geschrift waarin aanwijzingen verstrekt worden voor een christelijke levenswijze; bijvoorbeeld een catechismus.⁵⁴ Het begrip *olipodrigo* daarentegen is veel wereldlijker en verwijst, enigszins vergelijkbaar met onze 'hutspot', naar bundels met doorgaans wat vrolijker gestemde bijdragen over uiteenlopende onderwerpen.⁵⁵ Die term heeft beslist verwantschap met het concept dat ten grondslag ligt aan dat van nogal wat tijdschriften die *Rhapsodist* heten.

Iets soortgelijks doet zich voor bij het begrip *gaarkeuken*,⁵⁶ waar de editeur zich vaak "opdisser" noemt. Niet van opdissen, wel van 'dissen' is sprake bij titels waarin *schotel* voorkomt.⁵⁷ Bij deze laatste titels schijnt de neiging te bestaan ons godsdienstige geschillen voor te schotelen. De bekendste tekst is wel de *Papekost, opgedist in Geuse schotelen* (1720), door Laurentius Steversloot.⁵⁸ Titels met *maaltijd* dekken eveneens een hutspot van of aan teksten.⁵⁹ Maar zo'n maaltijd-titel is toch wel verdacht. De term verwijst namelijk vaak naar een reële maaltijd ter gelegenheid van politieke, vooral patriotse eetbijeekkomsten,⁶⁰ waarbij dan natuurlijk de nodige speeches en gedichten voorgedragen worden. Er zijn patriotse serviezen bekend.⁶¹ Anders ligt het met de term *banket*, of *banketwerk*, waarmee een mengelmoes van intellectuele, literaire of politieke aard bedoeld kan worden.⁶²

Kortom, er lijkt me een NWO-project bestaanbaar waarin diverse promovendi zich tot berstens toe kunnen bezighouden met analyses waarin vastgesteld wordt welke voedsel-termen in een titel indicatief zijn voor genres, als tevens verbonden aan welbepaalde literaire, religieuze, culturele, politieke overtuigingen. In het algemeen voorspel ik dat het woord *saus* (of *sauce*) allesbehalve neutraal zal blijken te zijn maar zal vooruitwijzen naar ijselijke controversen. Evenwel kan ik hier niet

⁵³ *Geschrift eener bejaarde vrouw* II (1802), 133.

⁵⁴ Vgl.: *Ziele-spys ofte christelyke leeringe, voorgestelt, ende uytgeleyt volgens het order, ende op elke vraege en antwoörd van den Mechelschen catechismus* [...]. Antwerpen 1764; Frederik Adolf Lampe, *Eerste waarheidsmelk voor zuigelingen. En aanleiding tot vaste spyze voor meerderjarige*. Groningen z.j..

⁵⁵ Bijvoorbeeld: Johan Frederik Zwetzer, *Haagsche en Amisfoortse krukkendans, of Westfaalsche en Hollandsche olipodrigo*. [...] [s Graavenhaage] 1695; Jakob Schoolhouder, *Olipodrigo, of genees-middel tegen de swaargeestigheyt. Toebereit door naaukeurige byeenverzameling, van allerhande verstandige en snedige klemredenen, klugtige antwoorden, zinryke gedachten, geestige voorvallen* [...]. [Amsterdam] 1727.

⁵⁶ Zoals bij *De Amsterdamse gaare-keuken, met den blyhertigen opdisser. Voorsien met de nieuwste en aengenaemste liederen* [...]. Dordrecht z.j.

⁵⁷ Zoals in *Den koddigen Opdisser vol aerdige en vroolijcke gezange, kusjes* [...] in de koddige schotel van *Jeremias opgeschapt* [...]. Amsterdam 1677.

⁵⁸ Nog een voorbeeld: *Trouwhertige waarschouwing tegen het doodelyk banket, opgedist op een doopsgeinde schotel van Johannes Stinstra* [...]. 1750. De term *kost* wijst mogelijk ook wel op polemieek: vgl. *Jesuiten-kost, of de maaltijd der Jesuiten* [...] Gedrukt, in de kook-keuken der Jesuiten. Z.p. 1756.

⁵⁹ Vgl.: *De schoolmeesters maaltijd, Waar bij verscheide ander persoonen genodigt zijn. Zijnde aangerecht Uit een Boeren Hutspot vol kluijjes, Besprengt met Zout der Waarheid. Eerste Schotel*. Z.p., 1776.

⁶⁰ Vgl.: J. le Francq van Berkhey, *Parodie op de vaderlandsche feestzangen door den heere Pieter Vreede voor eene maaltijd ter aankweking van vrijheid-liefde*. Amsterdam 1783; J. de Bruine, *Het zesde jaarfeest van den Doggerbanksche zee-slag, gevierd binnen Amsterdam, by eene vaderlandsche maaltijd, op den 5den van Oogstmaand 1787*. Z.p. 1787.

⁶¹ Zie F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt, N.C.F. van Sas (red.), *Voor Vaderland en Vryheid. De revolutie van de patriotten*. Amsterdam 1987, 148-150.

⁶² Johan de Brune, *Banket-werk van goede gedachten*. Middelburg 1675; *Pans-fluytje, ofte Heydens banket, blaazende loopjes* [...] voor *aapjes en knaapjes*. Amsterdam 1706; *St. Nicolaas geschenk, voor den Hertog van Wolfenbittel bestaandein eenig banket, suikerwerk, biesjesdeeg, taaitaai, galantrien en papieren*. Z.p. 1781.

alle deksels oplichten van de literaire of wereldbeschouwelijke tekstspannetjes, pruttelend onder titelvaantjes als *soep*, *mengelmoes*, *dessert* en *diner*.

Dan heb ik het nog slechts gehad over culinaire verzamelbegrippen. Het eind is zoek wanneer wij bij dit alles betrekken *specifieke* begrippen in titels, *specifieke* gerechten of eetwaar. Denkt u eens aan de beroering die Van Goens verwekte met zijn *Zeeven dorpen in brand [...] of Historie van de oliekoeken* (1781) waarna de 'oliekoek' in vele teksten een zware politieke lading kreeg. Hoeveel keer komen die ooit zo onschuldige oliekoeken daarna in titels, in teksten voor? Van politiek geladen eetwaar gesproken: na 1795 komen de tot dan zo onschuldige champignons in een kwaad daglicht te staan. Die geven hun naam aan de nieuwe bestuurders, de *arrivé's* die zonder langdurige incubatietijd hun kopje boven de grond steken.

Ik vermoed dat in een onderzoek naar de wijze waarop gerechten in teksten indicatief kunnen zijn voor wereldbeschouwelijke verschillen, wel zou kunnen blijken dat de prijs voor de meest controversiële voeding gegeven moet worden aan de van niets wetende baars of brasem, die als harmiaan of omgekeerde arminiaan rondzwom in protestants-orthodoxgezinde teksten.⁶³ Maar misschien zal heden ten dage een conflict eerder ontstaan wegens het bij Van Effen besproken probleem of de man vreemd mag gaan of niet, waarbij hij het beeld gebruikt van de vrouw als een doorgaans geliefd *palingpasteitje* waaraan men zich ook kan overeten.⁶⁴ Maar daarmee nader ik het erotische terrein waar het onmogelijk is alles aan de orde te stellen: waarom, bijvoorbeeld, in achttiende-eeuws jargon coïteren *pannekoeken* genoemd wordt. En zo kunnen we nog wel even bezig blijven.⁶⁵

Er is nog een tweede en even belangrijk onderzoeksveld te noemen buiten het reeds genoemde. Vanuit een geheel andere benadering lijkt het zinvol te bestuderen in hoeverre de cultuur van de Verlichting behoefte heeft aan genres en enceneringen waarbij eten en drinken een functie heeft. Denkt u eens aan de sterke verbreiding, in de verlichtingssatire, van het maaltijdthema.⁶⁶ Een mooi voorbeeld daarvan is 'Het gastmaal' (1777) door Juliana de Lannoy, waarin deze de pretenties van de hoge bourgeoisie ridiculiseert door middel van haar beschrijving van zinloze conversaties temidden van gerechten als uitgedroogde zwanen, amandeltaarten en verbrande kippen.⁶⁷ Ook een nieuw cultureel verschijnsel kan trouwens geduid worden als het product van een verzameling derderangs koks, gezien de satire op de vrijmetselarij in de *Kosmopoliet*, getiteld 'De Vrye Koks'.⁶⁸

Maar er is een gigantische menigte voorvallen en discussies te vinden, juist in locaties waar de inwendige mens zich voorziet van allerlei soort verversing. We hoeven niet alleen te denken aan herbergen, koffie- en theehuizen, speelhuizen, of aan het decor in zoveel kluchten, als die van Langendijk. In spectators en satirische tijdschriften is geweldig veel te vinden over de wijze waarop de burger gekarakteriseerd wordt door zijn voedsel. En van de wijze waarop dat in romans gebeurt, heb ik al wat laten zien. We hoeven ons beslist niet te beperken tot briefromans. In fictie als *De gedebaucheerde en betoverde koffy- en theewereld* (1701) is ook veel fraais te vinden. En in tijdschriften natuurlijk. Wie kan geloven in de heden ten dage nog steeds verkondigde flauwekul als zou pas bij Beets het realisme zijn intree doen in de Nederlandse letteren, wanneer hij bij Weyerman

⁶³ Enkele voorbeelden: WNT I-Supplement, in voce *arminiaan*.

⁶⁴ *Hollandsche Spectator* no 75 (14 juli 1735).

⁶⁵ Voorbeeld in titels: het *Gebraden peertje* (1776) door Weyerman. - Het valt overigens op, dat allerlei soorten eetwaar, allerlei gerechten zeer vaak voorkomen in titels van toneelstukken. De sentimentele auteurs daarentegen lijken het bestaan van de inwendige mens te ontkennen, althans wat voedsel betreft.

⁶⁶ Zoals reeds opgemerkt door C.M. Geerars, 'Theorie van de satire'. In: *Documentatieblad werkgroep 18' eeuw* (1972) no 15/16, 1-41, vooral 23-24.

⁶⁷ Opgenomen in 't *Zoet der eenzaamheid. Gedichten van Juliana Cornelia de Lannoy. Bloemlezing met inleiding en commentaar door Pim van Oostrum*. Amsterdam 2001, 83-97. De maaltijd wordt ook door Van Effen wel aangegrepen om de zeden te kritiseren; bijv. *Hollandsche Spectator* no. 68 (20 juni 1732). Interessant is ook vertoog 193 (31 aug. 1733) handelend over mensen voor wie alle voedsel totaal vrij van alle smetten moet zijn. Overdreven kieskeurigheid is ook het onderwerp van no. 222 (11 dec. 1733).

⁶⁸ Zie A.J. Hanou, 'Beelden van de vrijmetselarij 4. Tempel of Tafel? De *Vrye Koks* van *De Kosmopoliet* (1776).' In: *Thoth* 43 (1992) 3, 84-93.

in een van diens talloze huiskamerscènes de volgende beschrijving aantreft, van het verblijf en het voedsel van een groep populaire meisjes zoals hieronder voorkomt?

[ik zal] den leezer bekent maaken [...] hoe dat ik onlangs rolde na het betovert paleys van Jansje de Starprinces, en Hansje de la Brune, een gespan alom befaamde Nachtbacchanten [...].

Dat oolyk gespan vlieringskatten had een derde Suster van den teerquast verzogt op een avondmaal, toen ik onverwacht en ongenood kwam instormen, en een tafelpraal in 't oog kreeg, wiens wedergaa ik nooit had gezien [...].

De tafel was zo min bedekt met een tafellaken, als de planke zoldering van een Fransch auteurs studeerkamer is beelgt met een Turksche vloertapyt. Geen heydensche frikassie gekomponneert volgens de keukenkonst in het Heeren Ordinaris⁶⁹ van den gewezen vader Jeremias, noch geen pastey onordentlyk toeberyd by den 's Gravenhaagsche van der Land, verscheenen op dat geklooft avondmaal; maar in een aarde tafelbord gegarneert met een half dozyn demoedige pekelharingen, verzelt door zeven gekookte eendeneyers in een geborsten sauspan, een klomp yrscheboter vastgehegt op een hoek van dat tafeltje, benevens een handvol zout opgerolt in een halve Leydsche kourant, bestonden de gerechten van dat feest. Haare hemden en mutsen waaren beneden in den wasch by hare hospita; denk dan eens wat een jammerlyke figuur zy uytmaakten in die ongekleede omstandigheden, met de hangende maanen om de schouders, en met haare langwerpige tetten waggelende op haare inlandsche voorschootjes. Den inboel van dat vertrek was overeenkomstig in alle deelen met dat doodelyk avondmaal; want, laat ik niet liegen, daar stond dat nootzaakelyk instrument, genaamt een waterpot, onder de schoorsteen boordevol; een gerammeyd kuyvemaaksters doos besloeg een ontheupte stoel; het geraamte van een waayer, een tandborsteltje, een poederquast, en een potje met verkens pomade zwirrelden onder een in een hoek van de kamer; een papier met spelden, den Sekretaris a la mode,⁷⁰ en het vermaart liedboekje genaamt Tyrsis Minnewit, laagen in het venster, en voor 't laatst was de schoorsteenmantel met drie a vier duyts doosjes bezet, die ik geensins twyfel of ze waaren bezwanger[t] door eenige dozynen van uyt zoete quik en venetiaansche terpentyn 't zamengestelde grauwe erreten.⁷¹ De Dames bloosden gelyk als de roodkopere siroopbekkens eens konfituriers, wyl ik verbleekte als het haar van een Noordhollandsmeysje dat in de zonneschyn legt te bakeren; en zy vloogen de trappen af zonder enig geluyt te slaan, en ik haar na, doch ik verloor die drie bevalligheden in een van haare onderaardsche kasematten.⁷²

Het is zelfs zo dat een beroepsschrijver als Franciscus Lievens Kersteman zijn collagetechniek bij het vervaardigen van anecdotische romans of biografieën vergelijkt met de vaardigheden van een kok:

Wel is waar, dat wy in dit klein zamenstel zyner gedenkwaardige Levensbyzonderheden, juist geen kost voor alle Monden opschotelen; *Maar waar is de Kok, die zulk eene spyze toebereiden kan?* Laat hy zoo een bekwaam Keukenmeester zyn als hy wil, de Vaderlandsche smaak zal 'er altyd in boven dryven: Misschien dat deeze Landsmaak ook meer of min in de Lekkernyen van het keurig Gastmaal, het welk wy door de *Zeldzaame Levensloop* van JOHAN CHRISTOPHORUS LUDEMAN staan optedisschen, proefbaar wezen zal.⁷³

Nu de studie van de achttiende eeuw langzamerhand volwassen geworden is, mag men geleidelijk hopen op een groeiend aantal studies die zich nu eens niet beperken tot alleen literaire of intellectuele geschiedenis. Wij weten immers vreemd genoeg vaak weinig tot niets over de zaken die met het 'gewone' leven vandoen hebben. We missen bijvoorbeeld een goede geschiedenis van de ziekten, de geneesmiddelen en de geneeskundige praktijken; een geschiedenis van de mode en de kleding (een absolute *must*, terwijl het materiaal als het ware uitgestald ligt); een geschiedenis van de gewone omgangsvormen; een geschiedenis van het vervoer; een geschiedenis van belastingen.

⁶⁹ Eethuis.

⁷⁰ Boek: 'Hoe schrijf ik brieven'.

⁷¹ Reukballetjes, of: huidzalf

⁷² Jacob Campo Weyerman, *Den vrolyke Tuchtheer*, 1 augustus 1729.

⁷³ Franciscus Lievens Kersteman, *Gedenkwaardige levens-beschryving van den waereldberoemdem Johan Christophorus Ludeman* [1785], V.

Daar hoort ook bij: een geschiedenis van voedingsmiddelen, eetgewoonten. Ik zal het niet doen: ik ben nogal spartaans ingesteld. Het lijkt me echter een vreugde na te gaan, bijvoorbeeld hoe dit thema in de literatuur behandeld wordt. Ik heb slechts enkele zaken aangeraakt. Het veld is groot. Hoe beziet men voedsel in de embleembundels? Wat valt er allemaal niet te lezen over eten en drinken, bij die naturalistische *chatters* van onze eeuw: Weyerman, Wolff en Deken? Wat doet Van Effen in zijn beschavingsoffensief op het punt van voedsel?⁷⁴ Dit alles kan vergezeld gaan van talloze detailprobleempjes, zoals de kwestie hoe het te duiden is dat een megalomaan als Bilderdijk zich bezondigt aan een gedicht over het eierkoken⁷⁵ – blijkt dit tóch bewijs van een calvinistische inborst?

Een miljoen vragen is mogelijk. Ik hoop dat iemand het gevaar wil lopen zich aan dit alles te overeten.⁷⁶ 🍏

---

⁷⁴ Er duikt een miljoen vragen op. Zijn er gedichten over de Rumfordse soep, die eind achttiende eeuw aan de armen uitgereikt werd? Hoe ligt het *precies* met die versnaperingen die genoten werden tijdens toneelvoorstellingen?

⁷⁵ In diens *Nieuwe dichtschakeering* (1819).

⁷⁶ Het lijkt me nauwelijks nodig zich daarbij plichtmatig bezig te houden met de reeks welhaast per provincie georganiseerde kookboeken, zoals *De volmaakte Geldersche keuken-meyd*, *De schrandere Stichtsche keuken-meid*, *De volmaakte Hollandsche keuken-meid* (deze laatste was Wolff/Deken duidelijk bekend: *Historie van Mejuffrouw Cornelia Wildschut* V (1796), 66-67) en vele andere werken die een onafzienbare reeks van drukken kenden in onze periode.

Tenslotte mag ik wel attenderen op een lexicografisch probleem dat zowel verband houdt met ons onderwerp als met de vraag naar het leespubliek van de achttiende eeuw: wanneer zou voor het eerst het begrip 'keukenmeidenroman' opgedoken zijn? Het WNT meldt daarover niets bij de lemmata *keukenmeid*, *roman*. De vroegste vermelding van dat begrip werd tot nu toe getraceerd door Ed Schilders in de *Boekenschouw* 1915-1916, 241 (digitaal vraagtijdschrift *Navorser*, 13/11/2004).